

Gondolatok egy „magyaros” tájszótár kapcsán*

„Csak akkor születtek nagy dolgok,
Ha bátrak voltak, akik mertek”
(Ady Endre: A tűz csiholója)

1. A magyar és szlovák népnek sok évszázadon át egyazon ország határain belül folytak munkás- és ünnepnapjaik. Közös tárgyi és szellemi életükről ékesszólóan tanúskodnak az egymástól átvett szavak. A tartós együttélés maradandóan hatott e két nép szemléletvilágára is, ezt tükrözik — többek között — a szólásokban, szóláshasonlatokban, közmondásokban, illetőleg kifejezésekben felfedezhető „lenyomatok” vagy mára már csupáncsak megőrzött „kövületek”; ezért irányul az alábbiakban érdeklődésem kiváltképp a szónál nagyobb szlovák nyelvi egységekre, amelyekben bizvást fellelhetők a várt tények és bizonyítékok.

2. Céлом megvalósításához kitűnő forrásként szolgált JOZEF ORLOVSKÝ szlovák regionális tájszótárának jelentős tájszóanyagán kívül nagyszámú példamondata (JOZEF ORLOVSKÝ, Gemerský nářečový slovník. V Rimavskej Sobote, 1982. Vydavateľstvo Osveťa; a továbbiakban: GemSl.). A példamondataiban rejlik a szókapcsolatok, nyelvi fordulatok, szólások, közmondások stb. híven tükrözik mind a mienkével azonos, mind a saját (gömöri) szlovák szemléletet, észjárást.

* Előadásként elhangzott 2001. november 14-én a Szegedi Tudományegyetem BTK tanácstermében a Deme László 80. születésnapját ünneplő ülésen.

Noha e kérdéskör tudományos megközelítése jobbra magyar → szlovák irányú (a), de tekintettel vagyok — persze kisebb mértékben — a magyar ~ szlovák (b), valamint a szlovák → magyar (c) relációra is. — E témakör racionális tálalása azonban bizonyos fokú célszerű megkööttséget követelt: a példákából, példamondatokból kihüvelyezett ilyen vagy olyan szemlélet nyelvészeti, néprajzi bizonyítékainak felsorakoztatására ugyanis nincs terem. Csak abban az esetben nevezem meg határozottan az eredetbeli hovartartozást, ha ennek igazáról a szigorúan elvégzett filológiai munka révén (a szlovák, cseh, ukrán, orosz, német források felhasználásával) meggyőződtem. Azokban az esetekben azonban, amelyekben felmerült az átvétel fordított (szlovák → magyar) irányának valószínűsége, a példáknak egymással való — mind belső keletkezésű, mind egy harmadik „közös nyelvi forrás”-ból származó — „is-is” viszonya, állásfoglalásomat mindig a ténybeli ismeretek, bizonyítékok formálták. A kétes(nek tűnő), a vagylagos besorolás lehetőségét egyaránt felvető, valószínűsítő — általam humorosan bolha-effektusnak nevezett — esetek egy parányi részét szintén bemutatom. (A bolha-effektus „terminus technicus” tartalmát a következő két régi nyelvi mondat „szembesítése” világítja meg: 1585: „Az Ersebet pedig be Mene egiedwl az zobaba, maga en [= én azonban] kerem vala hogy it kwn velem hallion, De eó Azt Monda hogj Az Bolhaktol it kwn Nem Niűghatik.” ↔ 1796: „Burjänné azért hogy a balhák ne tsipjék, ki kívánkozatt a Komja [= komája] Urához a Csűrbe.”: SzT. *bolha* a.).

3. JOZEF ORLOVSKÝ 1930-ban — a Pozsonyi Filozófiai Fakultás [= Bölcsészkar] diákjaként — látott hozzá szótárteremtő munkájához. Ennek a hozzávetőlegesen negyven évet felölelő gyűjtésnek elévülhetetlen értéke az a tekintélyes szlovák nyelvjárási anyag, amelyet a történelmi Gömör megye 103 kisebb-nagyobb településén jegyzett föl, illetőleg örökített meg. ORLOVSKÝ szorgalmasan gyűjtötte mind a konkrét, mind az elvont fogalmak szavait, vagyis: figyelemmel volt a pásztorok, földművesek, iparosok és bányászok használta lexikális elemekre, állandósult szókapcsolatokra, frazeológiai egységekre (szólásokra, szóláshasonlatokra, közmondásokra stb.); a dűlők, vizek, kutak, források nevére; a család-, kereszt- és ragadványnevekre, valamint a háziállatok (lovak, ökrök, bikák, tehének, kutyák) nevére, ez utóbbiaknak a hangutánzó, hívogató, űző és terelő szavaira is. Adatközlőit alapjában véve olyan „idős és legidősebb” személyekből válogatta, akik csak a saját nyelvjárásukat ismerték („Lexikálny materiál pochadza predovšetkým od starších a najstarších osôb, ktoré neoznali iné nárečie okrem svojho”: GemSl. 9). — Az apró betűkkel szedett tájszótár 423 lapot ölel fel.

4. ORLOVSKÝ szótárának lapjait forgatva, egy-egy nyelvi adat keresése apropóján, ismételten felvetődött bennem az a gondolat, hogy egyszer — alkalomadtán — sort kell kerítenem a fentebb jelzett szó- és kifejezésanyag ismertetésére. A belső és külső indítók — s velük a kellő pillanat — megjött; a szándék ím teljesült: ezzel a rövid — különös képpen a példamondatok vallomására figyelmező — elemzéssel, kétszeresen köszöntöm kiváltságos tisztelettel és szeretettel ünnepeztünk: úgy is, mint nyelvjárástudományunk legnagyobbját, hatkötetes atlaszunknak Atlaszát, és úgy is, mint a Pozsonyi Egyetem Filozófiai Fakultásának egykori magyar vendégtanárát — D e m e L á s z l ó professzor urat.

5. Nincs és nem is lehet lehangolóbb érzés, mint látni, tapasztalni, ha egy mű — lett légyen az önálló alkotás avagy forrásmunka — bármilyen eszme eszközévé válik. Az ilyen anyagra épülő vagy belőle levonandó, levonható „tudományos” következtetések, eredmények csak erőltetve kiagyaltak, mesterkéltek lehetnek. JOZEF ORLOVSKÝ tájszótára nem ilyen: a gyűjtő-szerző a nyelvi tényeket — a magyarból átvettek is — ferdítés nélkül,

híven közli, tehát őszinte. Találhatók azért benne némi pontatlanságok, tévedések, ám ezeknek a száma igen csekély; de még azoké is elenyésző, amelyek a magyar jövevényszavak kapcsán itt-ott feltűnedeznek. Ez utóbbiak megléte viszont azzal magyarázható, hogy ORLOVSKÝ aligha tudott magyarul. (Nem értékítélet ez, hanem csak pusztán ténymegállapítás.) Például: a ’vágóhid’ jelentésű — elavult — *hidvágó*, -*vá* szónál nem találunk utalást az azonos jelentésű *vágóhid*, -*a* főnévre és viszont (uo. 98, ill. 369) | a ’hradská’ [országút] jelentésű *kejteš*, -*a* mellett sincs utalás az ugyanolyan jelentésű *tetés*, -*ä* szóra (uo. 131, ill. 351), vö. magyar „töltésút, (töltés-út) ösz. fn. Gátféle töltés, mely egyszerűen gyalog vagy szekérutúl vagy mindkét célra használtatik” (CzF.), *tóítés* (Ipoly-pásztó) ’a falun átvezető országút neve’ (VÖRÖS OTTÓ, Könyvelviség és regionalitás egy szociográfiai értékű önvalomásban. In: Nép — nyelv — társadalom. Végh József emlékezetére. Szerk. SZABÓ GÉZA, MOLNÁR ZOLTÁN. Szombathely, 2000. 141). | A *mak* főnévnek a ’mak siati’ [mák (Papaver somniferum)] alapjelentésén kívül 4. értelmezéseként ez áll: ’žalud’ová kárta’ [(a magyar) kártyának *makk* alakú ábrával jelzett színe]: *Prebi to makom!* [= *Üsd makkal!*] (Muránska Dlhá Lúka). Ez utóbbi példával kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy e szótárban több hasonló összefüggéstelen jelentésű alakegybeesés (homonima) került közös szócikkbe. Például: *cviklä* 1. ’cékla; Beta vulgaris’ (Ploske, Sása), *cvikla* (Kameňany), *Má nohi ani cvikla* [= Olyan a lába, mint a cékla] ’nagyon vörös’ (Mníšany), *cviglä* (Bruník), 2. ’ék alakú betoldás az ingnek a hónaljra fedő részén vagy a nadrág lábaközén’. Az első (a szlovákkal rokon nyelvekben is honos) görög jövevényszó (TESz. *cékla* a.), a 2. jelentésként prezentált szavak viszont a német irodalmi *Zwivel* ’ék, betoldás’ szó nyelvjárási változatának (vö. pl. bajorosztrák *zwickl* ’ua.’: TESz. *cvikli* a.) átvétele, tehát a *cviklä*, *cvikla*, *cviglä* ’cékla’ homonimája. | *Kiška*, -*i* 1. ’aludtfej’ (Hel’pa), 2. ’ház befedésére való kicsi zsúpkéve’: *Rakodó mám s kiškami pokrití* [= A rakodóm kicsi zsúpkévékkel van fedve]. Az első a ’savanyú’ jelentésű *kyslý*, a második pedig a ’kender- vagy lenkéve’ jelentésű *kyta* szóval van származásbeli kapcsolatban. | *Pajšle*, -*ó* (tréf.) 1. ’tüdő’: *Mám už slabia pajšle, nemaleh díchač* [= Gyenge már a tüdőm, nem tudok lélegzeni] (Sása), 2. ’belsősegekből készített étel’: *Já ňerada pajšle* [= Nem szeretem a belsősegeket] (Muráň), 3. ’pajesz’. Az első és a második jelentésű *pajšle*, szerintem, ugyanarra az ausztriai német *Beuschel* ’(állati) tüdő’, illetőleg ’borjú vagy bárány belsősegeiből készült étel’ szóra megy vissza, mint a magyar *pajšli* vagy *pejsli* 1. (bizalmas használatú) ’különféle állati belsősegekből készült étel, szalontüdő’ és az argó elemmé vált 2. ’tüdő’ (TESz. *pejsli* a.); a ’pajesz’ jelentésű szlovák N. *pajšle* viszont jiddis eredetű (TESz.), és német közvetítéssel kerül(het) az említett szlovák nyelvjárásba; vö. még magyar N. *pájszli* (Técső: saj. adatom), *pájszlijuk* (birtokszó: Bonchida: ÚMTsz. cédulaanyaga) ’ua.’.

6. A címbeli „magyaros” jelzőt e jelentésében használok: ’olyan, mintha magyar volna, ahhoz hasonló, arra emlékeztető’ (ÉrtSz.), illetőleg ennek a következő — régebbi — értelemárnyalata szerint teszem meg elemzésem sarkkövévé: „általában mondjuk olyan tulajdonságról, amely különösen a magyarnak sajátja, s melyet midőn más népben látunk, a magyar jut eszünkbe” (CzF.). Ennek a jelzőnek a létjogosultságát azon a pusztán számadaton kívül, hogy e szótárban az általam összeböngészett ilyen jellegű adatok megközelítik a másfél ezret, az alábbi — egy másik szlovák szerzőtől idézett — meglepő nyelvi tény is támogatja: A mi nyelvhasználatunkban sajátos eljárás, hogy az igenlést, a helyeslést az igével kifejezett állítványhoz tartozó igeikötő megismétlésével közöljük, pl. „Elolvastad a könyvet? — *El.*”, vagy „Megírtad a levelet? — *Meg.*” Ez az eljárás a szlovák nyelvben ismeretlen, de nem így gömöri nyelvjárásaiban; ott tudniillik még ki is terebélyesedett: az eldöntendő kérdésre adott válaszként a kérdéssé tett bármilyen monda-

rész magánhangzóra végződő első szótagja (de ha mássalhangzóra végződik, akkor az ezt elhagyó — olykor egy magánhangzó-maradványból álló — csonka „változata”) szolgál, imígy: *Budeš vešer v meste?* — *Bu.* [= Mégy este a városba? — *Me.* (ti. megyek)], *Tato ti ublížila?* — *Ta.* [= A Papád bántott meg? — *Pa.* (ti. a papám)], *Krava ti ujšla?* — *Kra.* [= A tehened ment el? — *Te.* (ti. a tehenem)], *Je to pekni dom?* — *Pe.* [= Tetszetős az a ház? — *Te.* (ti. tetszetős)], *Tancoval si?* — *Ta.* [= Táncoltál? — *Tá.*], *Už vilela kura s košika?* — *U.* vagy *Vi.* [Ígyhát kirepült a tyúk a kosárból? — *Í.* vagy *Ki.*], *Dobre se máte?* — *Do.* [= Jól van? — *Jo.*], *Veselo ste se mulatovali fšera...?* — *Ve.* [= Vidáman mulattatok tegnap...? — *Vi.*], *Kúriš pípku ši cigaretle?* — *Pí.* [= Pipázol vagy cigarettázol? — *Pi.* (ti. pipázom)] stb. (JOZEF SZABÓ, Maďarské elementy v slovenských narečiach v Gemeri [= Magyar elemek a gömőri szlovák nyelvjárásokban]. In: *Linguistica Slovaca.* I—II. Bratislava, 1939—1940. 188).

A „magyaros” jelzőnek a kigyújtott anyagra vonatkoztatott konkrét jelentéstartalmát tehát így határozom meg: a gömőri szlovák nyelvjárásban — a magyar eredetű szókinccs mellett — található részfordítások, tükörszavak, tükörjelentések összessége, bele értve az állandósult szókapcsolatokat (szólásokat, szóláshasonlatokat, közmondásokat stb.) is, amelyekben a miénkkel azonos sajátos szemlélet, életvitel és gondolkodásmód tükröződik.

7. Most már sorjázzanak az adatok sokaságából kiemelt — jobbára önmagukért beszélő — példák!

A) Részfordítások, tükörszavak és tükörjelentések. — *úri huncutság* 'huncut tett, cselekedet, beszéd, magatartás, ötlet' > ebben: *Ve to šitko je lem panskia hucútsvo tia vojni, len ebi národ kántrili* [Hiszen az mind csak úri huncutság, azok a háborúk, (az a céljuk) hogy csak a népet pusztítsák] (Nadraž) (*huncútsvo* a.) | N. *heverőjóság* 'a legelőn tartott, járomba nem fogott szarvasmarha' > *heverni statok* 'nem fejőmarha, még nem járomozható tinók' (Šumiac) | R., N. *huszárzsír* 'szürke tetű irtására való higanyos kenőcs' > *husárska mast* 'ua.' | *juhászcutya* 'juhok őrzésére, terelgetésére idomított kutya' > ebben: *To je juháski pes* [Ez juhászcutya] (Muránska Dlhá Lúka) (*juhás* a.) | *lekváros kenyér* > *lekvárovi chlebič* 'ua.' (a sztenderd: *chlebič* s *lekvárom*) (*lekvár* a.) | *vajas kenyér* > ebben: *Budež maslovi chlebič?* [Kérsz vajas kenyeret?] (Španie Pole) (*maslo* a.) | *nagygazda* 'módos, tehető paraszt' > *velki gazda* 'ua.' (*velki* a.) | *tajtékpipa* 'tajtékköből faragott pipa' > *tajtékova píпка* 'ua.' | *untig elég* 'ugyancsak, nagyon is, megunásig; túlon túl elég' > ebben: *To ti je untig došč* [Ez neked untig elég] 'éppen, teljesen' (Sirk) (*untig* a.) | *elesik* '(háborúban, harc közben) meghal' > ezekben: *Brat otpadnú vo vojne* [A testvérem elesett a háborúban] (Sirk), *Muž mi otpadov vo vojne* [A férjem elesett a háborúban] (Muránska Dlhá Lúka) (*padnúč* a.) | N. (*lúd*)*gége* 'csigatészta'; vö. *gége* 'torok vagy nyelőcső', „Átv. ért. *lúdgége*, am. gégealakú tészta, melyet levesben szoktak feladni" (CzF. *gége* 3. jel. a.), *gégeleves* (Lovászpátona) 'olyan leves, amelyben lúdgége alakú tészta, csigatészta van' (UMTsz.) > *gágoriki*, -ó többes sz. 'csigatészta' (szó szerint: *gégecskék*): *Gágoriki zmo robeli z vretenom na brde a dávali sã do kuräcë poliauki, koj bula svadžba a kršćenia* [Esküvőn és kereszteslőn takácsbordán orsóval készített gégecskéket tettünk a tyúkhúslevesbe] (Brusník) | *marhaság* 'nagy ostobaság' > *kravina*, -i 'együgyűség, botorság': *Takú kravinu len van maže pódat', bo je sprostí ani kolok* [Ilyen marhaságot csak ő mondhat, mert olyan buta, mint a bot] (Revúca) | *rátéhenedik* 'hanyag, lompos testtartással, egész testsúlyával vkire, vmire támaszkodik, nehezedik, téhenedik' > *roskravit se*, -ím *se* (rosszalló) 'szétterpeszkedik, leroskad' | *mosakodik* 'mentegődzik, igyekszik ártatlannak feltüntetni magát, ki akar bújni a felelőség alól' > *umivat' se*, -ám *se* (rosszalló) 'igazolja, kimentí, tisztázza ma-

gát’: *Predo mnó se nemisiz umivát, jač viam, šva si za háпка* [Elöttem nem szükséges mosakodnod, hiszen én jól tudom, hogy milyen kapzsi vagy] (Revúca).

B) Szókapcsolatok, szólások, szóláshasonlatok és közmondások. — *árkot, falat, keritést húz* ’(hosszúak tárgyat, építményt) szerkeszt, épít’ > ebben: *Ba len dokä kce tot palank tehač* [Vajon meddig akarja azt a palánkkeritést húzni] (Mokrá Lúka) (*dokä* a.) | *jólesik vkinek* ’kellemes, megnyugtató érzéssel tölt el vkit’ > ebben: *Dobre mi padne, kot’ prídú mladí pozret’* [Jólesik nekem, ha a fiatalok eljönnek meglátogatni] (Revúca), *jólesik neki vmi* ’jó étvágygal fogyaszt vmely ételt, ízlik neki vmely étel, ital’ > ezekben: *Aj vipičia mi dobre padne* [De az ital is jólesik nekem] (Nandraž) (*dobri* a.) | *jó firma* ’kétes hírű személy’ > ebben: *To je vara dobrá firma!* [Ő bizony jó firma!] ’rossz viseletű személy’ (Španie Pole) (*firma* a.) | *a világért sem* ’semmiképpen sem’ > *ani za svet* ’ua.’: *Za ženu bi jü vara nechcel ani za svet* [Őt feleségnek bizony a világért sem akarta] (Rozložná) (*chceč* a.), *Barz je skúpi, de’om bi nekúpiu cukríg aňi za svet* [Nagyon zsugori, a gyermekeknek a világért sem venne (egy kis) cukorkát] | *legelteti a szemét vkin, vmin* ’jólesően, élvezettel, sokáig nézi’ > ebben: *Dlho pásol na né oši* [Sokáig legeltette rajta a szemét] (Jelšavská Teplica) (*oko* a.) | *büdös vkinek vmi* ’nem tetszik, nem fülük hozzá a foga, nincs inyére’ > ebben: *Robota mu smrdí* [Büdös neki a munka] (*smrdeč* a.) | *nincs maradása vhol* ’nem tud és nem is akar maradni vhol; türelmetlenkedik, nyugtalankodik’, ’zaklatás, bosszantás, megszegyenü lés miatt) nem tud tovább ott maradni’ > ebben: *Už bi nemal maradáše ani za minút* [Már nem lett volna egy percnyi maradása sem] ’türelmetlenkedés’ (Koprás, ill. Kameňany) (*maradáš*, ill. *minúta* a.) | *ragad vkire vmi* ’(látás hallás útján) vki könnyű szerrel elsajátít vmely ismeretet, szokást’ > ebben: *Dašo sa už len u’epi naň, kod’ vidí, ako sa to robí* [Már csak ragad rá valami, ha meglátja, hogy az miként készül] (Muránska Lehota) (*u’epit’ sa* a.) | *jó húsban van* ’kövér, telt idomú’ > ebben: *Krava je v dobrom mese* [A tehén jó húsban van] ’kövér’ (Revúcka Lehota) (*mäso* a.) | *zsebében van vkinek vki* ’anyagilag lekötelezettje, anyagilag függ tőle’ > ebben: *Už ju mám f šepe* [Ő már a zseben van] (Revúca) (*šep* a.) | *egy ugrásra van* ’nagyon közel van’ > ebben: *Mámo to naskog od nás* [Az (csak egy) ugrásra van tőlünk] (*naskok* a.) | *nagy kanállal eszik* ’vendégségbe hivatalos’ > *Dnes budete jezd velkó loško* [Ma nagy kanállal fogtok enni] (*loška* a.) | *Csáki szalmája* ’szabad prédára hagyott holmi’ > *Čákiho slama* ’fölbőltébb olcsó holmi’: *To je ni Čákiho slama, to treba dobre zaplačič* [Ez nem Csáki szalmája, ezt jól meg kell fizetni] (Repštia); ? N. *Ég, mint Csáki szalmája* ’erősen ég’ > *Hori ani Čákiho slama* ’ua.’ (Mokrá Lúka) | *Sovány, mint az agár > Chudí aňi agár* (Hrlica) (*chudý* a.) | *Cigánykereket hány* ’meghatározott forgó testmozgást végez’ > *Van via aj cigánskia kolesá metať* [Még cigánykerekeket is tud hányni] (Revúca) (*Cigán* a.) | *ebek harmincadjára jut, kerül* ’rossz sorsra, végre jut, elkallódik, elpusztul vmi’ > *Vinšo hrdí gazda na psi tricátok* [Ebek harmincadjára jutott a módos gazda] ’tönkrement’ (Brusník) (*hrdí* és *tricátok* a.) | N. *forgó alatt van* ’részeg’ > *Van je pod forgóvom* ’ua.’ (Ratková) (*forgó* a.) | *(már csak) hálni jár belé a lélek* ’nagyon beteg, nagyon rosszul van’ > ebben: *Chiba duša chodí donho spávač* (Mokrá Lúka, ill. Šivetice) (*duša*, ill. *spáč* a.) | *Akármi-lyen kedves vendég, három napig untig elég* > *Baraki milí hošč, za tri dni je došč* | *Az úr a pokolban is úr* ’(a nép felfogásában:) az úr mindenütt elsőbbséget élvez, a szerencse is csak neki kedvez’, ’(az urak felfogásában:) a született úr minden helyzetben az úri illem-tannak megfelelően viselkedik’ (vö. O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. 698) > *Pán aj f pekle pán* ’az úrnak mindenütt jó’ (*peklo* a.).

8. Párhuzamos szó-, illetőleg kifejezésalkotással keletkez (het) tek. — R. *gyülevény* „Általán, rakásra, csomóba gyült valami. Különösen

geny, rútság a kóros testben” (CzF.) ~ *zbiaradlina* ’gennyes seb’: *Lälija je na zbiaradlinu* [A lilium (Lilium candidum) jó a gyülevényre] (Ratková), *Vlšva jablko dobrva na zbiaradlinu* [A farkasalma (Aristolochia clematitis) jó a gyülevényre] (Brusník) | *megtollasodik* ’(személy) meggazdagodik, megvagyonosodik, megszedi magát’ ~ *operit’ se: Van se dobre operil za vojni* [Jól megtollasodott a háború alatt] (Revúca), *zaperit’ sa* ’ua.’: *Dobre sa zaperiv šez vojnu* [Jól megtollasodott a háború alatt] (Muráň), *Van sã dobre zapiareu f té kršme* [Jól megtollasodott abban a kocsmában] (Brusník) | ? *vén csoroszlya* ’utálatos vénasszony’ ~ idős személy szidalmazásaként, ebben: *Ti šriaslo staria, nemiašej se do nich* [Te vén csoroszlya, ne ártsd magad a dolgukba] (Chižné) (*šriaslo* a.) | *Hivatlan vendégnek ajtó mögött a helye* ~ *Nevolanich hostó za pec sãdzejú* [A hivatlan vendégnek a kemence mögé (= sutba) ültetik] ’ua.’ (Revúca) (*host* a.) | *Végén csattan (táj. durran, csördül, cserdít) az ostor* ’a végén válik el a dolog’ ~ *Na koncu biš pukne* ’ua.’ (*konec* a.) | *Nagy* (~ nehéz) *fába vágja (táj. veri) a fejszét(jét)* ’nehéz, erejét szinte meghaladó nagy vállalkozásba fogott’ ~ *Zatel sekeru do tvrd’aho dreva* [Kemény fába vágta a fejszét] ’ua.’ (*sekeru* a.).

9. Eredetük nagy valószínűséggel a szlovákban keresendő. — *N. kalácsjuk* ’légsző’ (Nyíregyháza és vid.: ÚMTsz.) < *kolašikivá d’iarka* ’a légsző kezdete’, *N. kalácslyukba ment, tévedt* (uo.) [vö. *Kalács utjára téved* (Kiskunfélegyháza: ÚMTsz. *kalács* a.)] ’(étel, ital) cigányútra megy, szalad, téved’ < ebben: *Chlebig mi zabehnúl do kolašikové d’iarki, ta me duš* [A kenyér(morzsa) a kalácslyukba szaladt és fojtogat] (Revúca) | *N. kigyószolga, kigyószolgáló(ja)* ’szitakötő’ (MNyA. 644: *szitakötő*) < *hadáci slúha* ’ua.’ (Rybník, Brusník, Sása) | *N. tyúksegg* ’szemölcs’ (MNyA. 523: *szemölcs*) < ebben: *Mã kurecú rid’ na ruke* [Tyúkszem van a kezén] (*rit’* a.) | *N. hájat köt* ’(babonás szokásként:) a gazdasszony a karácsonyi ebéd után lefekszik, hogy a disznók kövérek legyenek’ (Jobbágyi: ÚMTsz. *háj*¹ a.) < *sadlo zavãzad’* ’lefekszik’ [tkp.-i értelme: evés után lefekve ejtőzik] ebben: *Id’em si sadlo zavãzad’ na d’ivãn* [Megyek hájat kötni a díványra]; vö. még: *Sadlo zakladã, zaz išól spač* [Háját nevelendő, megint elment aludni] (Turčok) (*sadlo* a.) | *egy bordában szótték őket* ’(tréfás vagy rosszalló:) hasonló, egyforma természetűek, gondolkozásúak; (ritkán:) egyforma külsejűek, természetűek’ < ebben: *Obidva su na jednom br’de tkaní* [Mindkettőt egy bordában szótték] (Revúca) (*obidva* a.) és — feltehetően (I. O. NAGY, *Mi fán terem?* 210) — „*Együtfújni a követ*, am. Egy húron pendülni” CzF. *kő* a.) < *kamen dút’* ’tanácskoznak, terveznek’: *Vedno kamen dujú* [Együtt fújják a követ] (Revúca).

10. Olyan néprajzi vonatkozású adatok, amelyek mind a két nép tárgyi és szellemi kultúrájának érdekes sajátosságai. — Ezek egyike-másika lehet ugyan belső keletkezésű, de többje minden bizonnyal szélesebb néprajzi area részese; eredetük, elterjedtségük csak hosszabb időt igénylő, bonyolultabb részletkutatásokkal lenne (talán) kideríthető.

Na svatího Ležucha prid’em [’Szent heverdel napján eljövök’] ’sohanapján’ (Revúca) (*svatí* a.), vö. *heverdelnap* ’(rendszerint közvetlenül ünnep után) tétlenül, munka nélkül eltöltött hétköznap’: *Szent heverdelnapot tart* (ÉrtSz.) | *Na Ondréja d’iauki olovo lejú, že akiho budú mad’ muža remeselnika* ’András napján a lányok ólmot öntenek, hogy [megtudják] milyen mesterember lesz a férjük’ (Revúca) (*Ondrej* a.) | *Stoušog na Lucii nabe spravič* ’Luca-napi szék [= Lucaszék] kell készíteni’ (Lukovištia) (*stolok* a.), vö. *Robiž aňi od Lucii stolšok* [(Úgy) dolgozol, mint a Luca székén] ’nagyon lassan’ (Muránska Dlhá Lúka) (*Lucia* a.) | *Chlapci postavili Ulke peknú maju na dvore* ’A fiúk szép májusfát állítottak Ulkának az udvaron’ (Mokrá Lúkã), *Kto postavu toho pekňiho mája?*

’Ki állította azt a szép májusfát?’ (Ratkovská Zdychava) (*mája* a.), vö. N. *májfa* ’májusfa’ (ÚMTsz.) | *Něšla s nim tancovat, dala mu košár* ’Nem ment vele táncolni, kosarat adott neki’ (Štít), *Dostau od diouša’a košiar* ’Kosarat kapott a lánytól’ (Klenovec), vö. *dat, dostát košár* ’a táncos felkérését visszautasítja’ (*košár* a.) | *Dali jej zahrad’ marš, bo ňekcela s nim tancovat’* ’Marsot [= katonai indulót] húzattak neki [ti. a lánynak], mert nem akart vele [ti. a legénnyel] táncolni’ (Muránska Lehota) (*marš* a.), vö. N. *kimuzsikálás* ’a lány nyilvános megszegényítésének sajátos módja’: „Íratlan törvény, hogy nyilvános táncmultságokon a lánynak mindenkivel táncolnia kell, aki fölkéri. Az esetleg vi szszautasított legény úgy vesz magának elégtételt, hogy [...] odainti a muzsikásokat és zeneszó kíséretében az ajtóig táncoltatja [ti. a lányt], s őt ki is pöndöríti. [...] Előfordult az is, hogy a lány szégyenében elpusztította magát” (SzegSz.) | *Pravá ruka má srbi, dostanem penáže* ’Viszket a jobb kezem [ti. tenyerem], pénzt kapok’ (Sirk), illetőleg *Koj srbi nos, bude ho daž mrzeč* ’Ha viszket az orra, valamilyen bosszúsága lesz’ (Ploské) (*srbeč* a.) | *Sedem rokó budež neščasná, koj si ohlädžidlo rozbila* ’Hét évig nem lesz szerencséd, mert eltörted a tükröd’ (Ratková) (*ohlädžidlo* a.) | *Ve si lo sädni, neodnesiaž nám adaj spania* ’Ülj le hát, ne vidd el az álmunkat’ (Sasa) (*spania* a.).

11. Következzen — befejezésül — ízelítő azokból az adatokból is, amelyek közvetlen vagy közvetett fogódzókat adnak szavaink, szólásaink eredetének a megfejtéséhez: kiegészítik vagy helyesbítik egy-egy (kérdéses) etimológiával kapcsolatos eddigi ismereteinket.

A) Az ’áldomás’ jelentésű *odomáš* (Babinec), illetőleg *udomáš* (Lukovištia) (*áldomás*, -*á* a.) alakváltozatok megerősítik azt a — már régebben kifejtett (SFU. 12: 206) — véleményemet, hogy nem a magyar *áldomás*-nak, hanem a régi és elavult *adomás* ’adás, ajándékozás’ (CzF.) származékszónak átvétele; alapszava az *ad* R. ’ajándékoz’ ige, képzői pedig *-m* mozzanatos ige- és *-ás* deverbális nomenképző (vö. *hall-om-ás, tud-om-ás, lát-om-ás*); egyébként régi szavaink közé tartozik, mivel személynévként már 1211-ből van rá adatunk: „Hii sunt pulsatores *Adomas* Cheke *Aianduk*...” (OkISz. *Adomás* ? a.); jelentésére l. az 1720-ból származó: „Mar(tinus) *Adomány*” < *adomány* ’kb. szerződéssel átadott/szerzett szolgálóember’ családnevet (KÁZMÉR, RégiCsnSz. 27), illetőleg a régiségben gyakori *Aianduk* < *ajánduk* ’ajándék’ férfi- és nőnevet (EtSz. *ajánl* a.).

B) A *csicsóka* növénynevről úgy vélekedik a TESz., hogy valószínűleg a *csúcs* családjába tartozó származékszó: vagy közvetlenül a *csúcs*-ból keletkezett *-óka* képzőbokkal, vagy az azonos jelentésű R. *csicsó*-nak *-ka* képzős alakulata; ez az elnevezés tulajdonképpen a gyökérgumóinak görcsös, dudoros voltára utalhat, vö. *csúcs* :> *csucsor*, N. *csucsorka* ’burgonya’ (*csicsóka* a.). ORLOVSKÝ szótára a *Helianthus tuberosus* nevének két alaki változatát rögzíti: a címszóként kiemelt, tehát legelterjedtebb — közép-gömöri — *čučóká*-t, valamint a Rybník, Sása és Revúca nyelvjárásában följegyzett *čičóká*-t (GemSl. 54). A szlovák *u-s* változat nyilvánvalóan egy magyar N. **csucsóka* átvétele, vö. például: *fujtaš* (Hel’pa) ’kenderkőcből csinált puskafojtás’ (GemSl. 84) < N. *fujtás* ’ua.’ (CzF. *fujtás* a.); *čudafa* (Nandraž, Rákoš) ’nadrágulya’ (*Datura stramonium*) < m. N. *csudafa* (Szabolcs vm., Szatmár vm.) ’ua.’ (ÚMTsz. *csodafa* a.). A szlovák *čučóka* tehát azt a feltevést valószínűsíti, hogy nyelvünkben az *u* → *i* elhasonulás közvetlenül a *csúcs*-ból *-óka* képzőbokkal létrejött *csucsóká*-ban történhetett meg. — E növénynevének R. *csicsó* névváltozata ezek szerint a *csicsóká*-ból vonód(hat)ott el.

C) Az úgy *futkos* vagy *jön-megy, mintha beszótták volna* ’nagyon nyugtalan, nem találja a helyét’ (ÉrtSz. *besóz* a.) tréfás szóláshasonlatnak szegedi változata: *Ojan, mint a sósségű tyúk* (SzegSz. *tyúk* a.), tudniillik „ha a tyúk eltojik (idegen helyre, a szómszédba tojik), sóval szokták behinteni a fenekét” (SzamSz. *tyúk* a.). [Kifejtve: ha a tyúk

nem a fészekbe, hanem ismeretlen helyre tojik, a gazdasszony megfogja, sóval behinti az alfelét és zárt helyiségben elengedi; a „besózott” tollas ilyenkor nyugtalanul jön-megy, mert mielőbb szabadulni szeretne „terhétől”, a tojásától; az ilyen módon „kezelt”, majd kiszáradva kiengedett tyúk „elvezeti” rejték helyére a nyomába eredő gazdasszonyt.] Ez a szemléletbeli háttere a szlovák N. *Liace ani z nasolenó ričó* [Szaladgál, mintha besózták volna az ülepét] ’szaladgál, futkos’ (Ratková) (*letet* a.), *Liace ani z nasolenó ritó* ’állandóan szaladgál’ (általános) (*solit* a.) szóláshasonlatnak is.

12. A bemutatott (mozaikszerű) példák közénk hozták a történelmi Gömör megye területén élő szlovákság tárgyi és szellemi életének évszázadokon át kialakult színopmpás részleteit. És egyben ráirányítják a figyelmet arra is, hogy semmiképpen sem lenne érdektelen vagy haszontalan az itt bemutatott(hoz hasonló) módszerrel és céllal „megvallatni” mind a magyar, mind a velünk együtt élő, szomszédos népek táj szótárainak példamondatait.

Erkölcsei és emberi tanulsága pedig e rövid tanulmánynak mindannyiunk számára, szerintem, kiemelten az, hogy a tárgyi és szellemi létükben oly sok azonos, illetve közös vonást felmutató két szomszédos népnek nem drámát kellene írnia, hanem olyan színdarabot, amely tartalmazhat ugyan nem kívánt nehéz helyzeteket is, de a bonyodalom a szereplők szempontjából kibékítően oldódik meg!

Ennek a békének a megvalósíthatóságáért, megvalósításáért is szorgosan tevékenykedett, küzdött magyar vendégprofesszorként (az akkor még „frontvonalnak” számító, „fényváltás” előtti Szlovákiában) a nyolcadik X-ét napjainkban becsületes munkával lezáró, a kilencedik X-et felváltó-felvállaló Deme László. Adjon a sors kedves jubilánsunknak még további termékeny éveket!

MOKÁNY SÁNDOR

Reflections on a ‘Hungarian style’ dialect dictionary

Their permanent coexistence mutually influenced the way of thinking of both Hungarians and Slovaks. This is witnessed, in addition to shared features of their physical and mental worlds, by idiomatic expressions, proverbial comparisons, proverbs, and other stock phrases. The present author explores that way of thinking, characteristic of both Hungarian and Slovak speakers, on the basis of a large number of example sentences cited in Jozef Orlovský’s Slovak regional dialect dictionary of Gömör. The author dedicates this paper to Professor László Deme on the occasion of his eightieth birthday.

SÁNDOR MOKÁNY